

Francesc Devesa i Jordà

Cartes i salut al segle XVI

Hipòlita Roís de Liori
i Estefania de Requesens

CARTES I SALUT AL SEGLE XVI

HIPÒLITA ROÍS DE LIORI
I ESTEFANIA DE REQUESENS

CARTES I SALUT AL SEGLE XVI

HIPÒLITA ROÍS DE LIORI
I ESTEFANIA DE REQUESENS

Francesc Devesa i Jordà

Aquesta publicació no pot ser reproduïda, ni totalment ni parcialment, ni enregistrada en, o transmesa per, un sistema de recuperació d'informació, en cap forma ni per cap mitjà, sia fotomecànic, fotoquímic, electrònic, per fotocòpia o per qualsevol altre, sense el permís previ de l'editorial.

© Del text: l'autor, 2024

© D'aquesta edició: Universitat de València – Universitat Autònoma de Barcelona, 2024

Coordinació editorial: Maite Simón

Maquetació: Inmaculada Mesa

Coberta:

Il·lustració: Jacob Cornelisz van Oostanen, *El naixement de la Mare de Déu* (c. 1490), oli sobre taula,
Museu Nacional de Belles Arts d'Argentina.

Disseny: Celso Hernández de la Figuera

ISBN (UAB): 978-84-10202-31-3 (paper)

ISBN (UAB): 978-84-10202-32-0 (ePub)

ISBN (UAB): 978-84-10202-33-7 (PDF)

ISBN (PUV): 978-84-1118-444-1 (paper)

ISBN (PUV): 978-84-1118-445-8 (ePub)

ISBN (PUV): 978-84-1118-446-5 (PDF)

Edició digital

*A totes les dones que han tingut cura dels malalts
ajudant-los a recuperar la salut o conhortant-los en el seu dolor*

A Tere

*Hi ha moltes coses que s'accepten durant molt de temps,
fins que un dia s'acaben per discutir i refutar.*

Christine de Pisan

*Si [...] poguéssim haver sovint lletres vostres,
que és la major consolació de les persones cares qui separades se troben...*

Isabel de Villena

*...de manera que só entrada en fama de infermera,
que per a altres malalts me vénen a pregar que fasa fer caldos...*

Estefania de Requesens

ÍNDIX

PRESENTACIÓ, Laia de Ahumada	15
PRÒLEG, María Luz López Terrada.....	19
INTRODUCCIÓ	23
La salut, la medicina i les dones a principis de l'edat moderna	24
Les protagonistes de l'epistolari.....	30
Metodologia de la recerca i estructura del text	36
1. LA CORRESPONDÈNCIA: ANÀLISI QUANTITATIVA	
I TERMINOLÒGICA.....	41
1.1 Les cartes: tipologia, cronologia i llengua.....	41
1.2 Remitents, destinataris i procedència.....	42
1.3 Temàtica de salut	45
1.4 Descripció de la salut o la malaltia.....	49
1.5 Epidèmies	49
1.6 Promoció o restauració de la salut	50
1.7 Aliments i vegetals diversos	50
1.8 Personal sanitari	51
1.9 El lèxic de la salut i la malaltia.....	51
1.9.1 <i>La bona salut</i>	51
1.9.2 <i>La mala salut</i>	52
1.9.3 <i>L'evolució de la malaltia</i>	53

2. LES FEBRES I ALTRES MALALTIES.....	55
2.1 La diversitat de les febres.....	55
2.2 La gota, turment dels poderosos.....	61
2.3 Reuma i humitat.....	65
2.4 Traumatismes i ferides.....	66
2.5 Els mals d'orina i de pedra.....	68
2.6 De les cambres al mal de ventrell.....	72
3. MALALTIES RESPIRATÒRIES, PESTES I ALTERACIONS MENTALS.	77
3.1 Algunes malalties respiratòries.....	77
3.1.1 <i>El cadarn</i>	77
3.1.2 <i>El mal de costat</i>	79
3.2 L'hectiquesa, una malaltia difícil de classificar.....	83
3.3 Pestes velles i noves.....	85
3.4 El mal de sement.....	86
3.5 Altres epidèmies.....	92
3.6 Malalties psíquiques.....	94
4. L'EMBARÀS I EL PART.....	97
4.1 Els embarassos d'Estefania.....	98
4.1.1 <i>Tercer embaràs: Perico (1534)</i>	99
4.1.2 <i>Quart embaràs: Caterina (1535)</i>	109
4.1.3 <i>Cinqué embaràs: Juan (1536-1586)</i>	115
4.1.4 <i>Sisé embaràs i part: Diego (1538-1569)</i>	117
4.1.5 <i>Seté embaràs: Hipòlita (1539-1571)</i>	118
4.1.6 <i>Huité embaràs: Pedro (1540-1541)</i>	119
4.1.7 <i>Nové embaràs: Felipe (1541)</i>	120
4.1.8 <i>Darrers embarassos: Caterina (1542), Pedro (1543)</i>	121
4.2 Altres notícies d'embarassos i parts.....	121
4.2.1 <i>Isabel de Portugal i Aragó</i>	122
4.2.2 <i>Maria Manuela de Portugal</i>	123
5. LES MALALTIES INFANTILS.....	125
5.1 Mal de barretes.....	126
5.2 Eixida de les dents.....	127
5.3 Espasme.....	128
5.4 Tos i refredat.....	131
5.5 Les malalties eruptives: pigota i pallola.....	131
5.6 Educació i bon regiment del xiquet.....	135

6. SALUT I VIOLÈNCIA.....	137
6.1 Les guerres com a causa de malaltia i mort	137
6.1.1 Les Germanies	139
6.1.2 El Mediterrani com a escenari bèl·lic.....	144
6.2 Pèrdua de la llibertat: l'esclavitud domèstica.....	153
6.3 La intolerància religiosa.....	157
7. L'AIRE, L'EXERCICI I ELS ALIMENT'S BÀSICS	159
7.1 Consells sobre llocs, clima, aire i viatges	159
7.2 Exercici i repòs, son i vigília	162
7.3 De beure i menjar	164
7.3.1 <i>Lactància</i>	165
7.3.2 <i>Aigua i vi</i>	170
7.3.3 <i>Carn i peix</i>	177
7.3.4 <i>Les provisions bàsiques del rebost</i>	185
7.3.4.1 Arròs i sucre, emblemes agrícoles valencians.....	186
7.3.4.2 Sa majestat el forment i l'imperi dels cereals.....	189
8. FRUITES, CONFITS I ALGUNES HERBES DE CUINA	193
8.1 Cireres i prunes, un saludable tast de Catalunya.....	194
8.2 Les delicioses pomes castellanques.....	196
8.3 Dels aspres codonys al plaent codonyat	198
8.4 El mític poncir i l'exquisit citronat.....	202
8.5 La magrana i el meló.....	206
8.6 Els dolços d'ametlla.....	208
8.7 Celiandre, una herba ambivalent.....	211
8.8 Dues salmorres: tàperes i fenoll marí	213
9. PER COLLIR CAL PLANTAR: ESPÈCIES AGRÍCOLES	
I ORNAMENTALS.....	221
9.1 No hi ha hort sense llimoner.....	221
9.2 L'eterna vinya	223
9.3 L'hort de Barcelona.....	225
9.4 Un arbre de futur: la morera	227
9.5 Altres arbres fruiters: cirerers, pereres i albercoquers	231
9.6 No hi ha jardí sense tarongers	236

10. ELS REMEIS (I): ENTRE LA COSMÈTICA I LA MEDICINA	241
10.1 Aigües perfumades	242
10.1.1 <i>Aigua de murta</i>	245
10.1.2 <i>Aigua almesçada</i>	247
10.1.3 <i>Aigua-ros</i>	251
10.1.4 <i>Aigua de mosqueta</i>	258
10.1.5 <i>Aiguanaf</i>	259
10.2 Cosmètics i altres complements.....	265
11. ELS REMEIS (II): SIMPLS I COMPOSTOS	275
11.1 La canella, un condiment oriental glamurós.....	275
11.2 Medicines de les noves Índies: el fustet.....	277
11.3 Dues llengües clàssiques, la bovina i la de serp.....	281
11.4 Dos productes vegetals units per la teràpia: trementina i pansa.....	285
11.5 Receptes i composicions.....	292
11.5.1 <i>Alguns productes d'origen animal</i>	293
11.5.2 <i>Olis curatius de mata i d'ametlles</i>	296
11.5.3 <i>Un ungüent singular, el de canyafistula</i>	299
11.5.4 <i>De la llimonada de maragda als misteriosos «cuquets» de sarsa..</i>	301
11.5.5 <i>El vèrtex de les composicions: les triagues</i>	305
12. ALTRES ASPECTES PREVENTIUS O CURATIUS.....	309
12.1 Procediments evacuadors	309
12.2 Salubritat	314
12.3 Canyes, bastons i altres estris ortopèdics.....	318
12.4 Suport anímic i ajudes personals	319
12.5 Rescat de captius.....	323
12.6 Oracions i rituals religiosos	325
13. ELS AGENTS SANITARIS	329
13.1 Metges, apotecaris i barbers.....	330
13.2 Comares	336
13.3 L'assistència sanitària domèstica	345
CONCLUSIONS	353
BIBLIOGRAFIA.....	357
ÍNDEXS.....	389

PRESENTACIÓ

L'any 1993 presentava, a la Universitat de Barcelona, sota el guiatge de la Dra. Eulàlia Duran i Grau, la meua tesina de llicenciatura: «Descripció del fons de l'Arxiu del Palau de la família Requesens. Regesta i transcripció d'una part de la seva correspondència (s. XV-XVI)», on publicava algunes de les cartes escrites entre Hipòlita Roís de Liori i el seu cosí Benet Honorat Joan, senyor de Tous. L'any 1999, també sota el guiatge de la Dra. Duran, defensava la meua tesi doctoral: *Estudi d'un epistolari privat del Renaixement (La correspondència d'Hipòlita Roís de Liori de Requesens, comtessa de Palamós. Extreta de l'Arxiu del Palau. S. XVI)*. Aquest estudi fou editat, en part, l'any 2003 per les Publicacions de la Universitat de València, amb l'afegitó de les cartes de la seva filla, Estefania de Requesens, sota el títol: *Epistolaris d'Hipòlita Roís de Lihori i d'Estefania de Requesens*.

L'objectiu d'aquests estudis era mostrar, en primer lloc, la riquesa documental de l'Arxiu del Palau de la família Requesens, que actualment es troba a l'Arxiu Nacional de Catalunya. Aquest extensíssim fons es va conservar gràcies a l'interès, segons els cànons de l'època, de Lluís de Requesens i Zúñiga, fill d'Estefania de Requesens. En aquest arxiu familiar, a part de la família Requesens i Zúñiga, trobem documentació d'altres famílies importants que hi estaven emparentades, com ara la família Roís de Liori, la família Joan de Soler, la del comtat d'Oliva, la del ducat de Calàbria i marquesat de Cenete, la família dels marquesos de Los Vélez i comtes de Benavente, la família de Montpalau i baronia de Vallmoll, i les famílies Gralla Desplà i Sabastida Hostalric. Es tracta d'un fons amb una gran quantitat de cartes privades, íntimes i de negocis, i amb una gran varietat de temes i registres.

El segon objectiu era la transcripció, edició i estudi d'un epistolari privat, familiar i femení del s. XVI per mostrar la importància d'aquest tipus de documentació. L'epistolari d'Hipòlita Roís de Liori i Estefania de Requesens és un epistolari privat, perquè el formen cartes personals escrites entre persones absents, sense cap

intenció de ser publicades. És familiar, perquè prové d'un arxiu familiar i la majoria de cartes van adreçades a membres de la família, o a criats i administradors. És femení, perquè l'escriuen dones, i aquesta és una característica important perquè ens permet sentir la veu de les dones i reconstruir una part de la seva història, que és la història de la quotidianitat. Això vol dir que, en el dia a dia d'aquestes dones, no trobem gaire ressò dels grans esdeveniments, polítics o culturals, que dominaven l'àmbit públic, bàsicament masculí, sinó molts altres temes, susceptibles de ser estudiats en profunditat, que ens parlen del funcionament de la societat femenina en el s. XVI: el paper de la dona, els rols de casada i vídua, de dama de la cort i de dona de negocis, les relacions conjugals, l'educació dels fills. També, de l'ambient social barceloní i de les pràctiques religioses: dejunis, visites a Montserrat, confessions, lectures i relíquies, a més de les relacions d'Estefania amb el cercle femení barceloní de protectores d'Ignasi de Loiola.

Amb la publicació d'aquesta correspondència passava el relleu a altres investigadors que podrien dedicar-se a estudiar aquests i altres temes, com el lingüístic, ja que l'epistolari és una mostra de gran valor del català de la primera meitat del s. XVI, amb una llengua viva i un lèxic d'allò més variat, amb les seves expressions i frases fetes, amb dialectalismes, castellanismes i arcaismes, i amb estils i influències diferents segons el remitent.

Un altre tema essencial en la correspondència és el que fa referència a la salut, la malaltia, la vida i la mort en el s. XVI. La salut és un tema omnipresent a l'epistolari i m'atreviria a dir que és un dels motius principals pel qual es cartegen: per saber de la salut del destinatari o per explicar la del remitent; tot i que la demora del correu impedia que les notícies sobre l'estat de salut del remitent en un moment determinat arribessin al destinatari en la mateixa fase en què es trobava en el moment de l'expedició de la carta. Aquesta incertesa, esperonada per la llunyania, omple les cartes de mil detalls referents a la salut i a la malaltia, als remeis i a les cures.

Per sort, aquest tema tan apassionant ha estat tractat per un investigador docte i curós, el metge Francesc Devesa Jordà, que ha fet un estudi exhaustiu sobre les diferents malalties que es referencien a les cartes; però no només sobre això, que ja és molt, sinó també sobre els embarassos i els parts, la cura de la mare i del nadó; sobre les epidèmies, la insalubritat, les violències; i sobre l'alimentació, els règims, la cosmètica, o la plantació i ús dels arbres fruiters; sense oblidar metges i apotecaris. Tot, a través de la mirada i l'experiència de dues dones: Hipòlita Roís de Liori i Estefania de Requesens, hereves d'altres dones que els van transmetre la saviesa necessària per tenir cura de la vida.

Presento aquest llibre de Francesc Devesa Jordà sobre la salut del s. XVI amb una gran complaença: per la indiscutible erudició i metodologia de l'autor, no renyida amb l'amenitat del text, i perquè considero que és una fita, no només per a l'estudi de la història i la filologia, sinó també per a la història de la medicina. I perquè corrobora que la feina que ens precedeix mai no és endebades, sinó que és font d'inspiració de magnífics treballs com el d'aquest llibre.

LAIA DE AHUMADA
Dra. en Filologia Catalana

PRÒLEG

El llibre de Francesc Devesa i Jordà, *Cartes i salut al segle XVI. Hipòlita Roís de Liori i Estefania de Requesens*, és un estudi sistemàtic i meticulós de la correspondència entre una mare i una filla que ens apropa a les idees del passat al voltant de la salut i la malaltia. El major interès d'aquest enorme treball radica en l'abordatge diferent d'allò habitual en els estudis tradicionals historicomèdics, atés que, per una banda, s'escolta la veu de les dones malaltes i, per l'altra, ens permet copsar l'ambient quotidià i els espais on s'intenten resoldre els problemes de salut. Tot això, sense bandejar els processos naturals femenins com l'embaràs i el part, afegint, fins i tot, la criança de fills i filles en l'ambient de la noblesa a la qual pertanyen Hipòlita i Estefania.

La correspondència és un mitjà que ha permès a les dones i homes de distintes èpoques mantenir les seues relacions quan la distància era un impediment. Ha estat i és un mecanisme per a intercanviar informació, sentiments, vivències o notícies de qualsevol tipus: polítiques, literàries, científiques, socials i, per descomptat, personals, on la salut i la malaltia tenen una presència constant. Sorprenentment, les cartes han estat poc utilitzades pels historiadors de la medicina que han preferit ocupar-se del pensament acadèmic i dels metges. Tanmateix, els estudis sobre correspondència femenina s'han convertit darrerament en una de les línies d'investigació més prolífiques. En el seu conjunt, les cartes de dones deixen entreveure un àmbit estrictament familiar i afectiu, encara que de vegades també inclouen aspectes econòmics, polítics i d'interès personal. A través de la seua escriptura, les dones ens aporten tota aquesta informació des dels seus rols tradicionals i des de la seua situació com a fadrines, casades, viudes, mares, filles, esposes o amants. Elles han pensat i han actuat malgrat les limitacions imposades pel control parental o marital, l'abandonament o mancança de llinatge o els problemes de comunicació per viatges accidentats o servei postal incipient.

Per tot això, l'anàlisi de la correspondència des de nous plantejaments historiogràfics ha donat resultats increïblement positius en l'estudi de les dones de distinta condició social, amb la possibilitat de revelar aspectes de la salut i la malaltia en la societat de diferents èpoques. En definitiva, l'intercanvi epistolar pot ser una valuosa font d'informació per a la història de la medicina, especialment quan hom examina la correspondència entre dones, com es veu al present llibre. Perquè en un món monopolitzat pels homes, hi ha epistolaris de dones que saben llegir i escriure, dones com les protagonistes d'aquest estudi que pertanyen a la noblesa o tenen càrrecs rellevants. Cal tenir en compte que, al llarg de la història, les dones han desenvolupat papers importants en la pràctica de la medicina, malgrat les barreres socials o les restriccions que impossibilitaven llur exercici, no sols en el ben estudiat àmbit domèstic, sinó també com a sanadores de diversos tipus. Aquestes dones s'havien construït una identitat com a agents de salut i a elles recorrien persones de la comunitat de tota condició social o nivell educatiu, tant de zones rurals com de les ciutats on exercien metges, cirurgians i apotecaris.

L'esmentat apropament no és, però, l'únic que ofereix el llibre. El lector podrà trobar la veu del pacient, a través de la qual coneixerà la seua cosmovisió, les idees que té sobre el seu mal i les mesures terapèutiques per fer-li front. És allò que mostren estudis recents, com el de Carolin Schmitz (2018) en l'àmbit de la monarquia hispànica. A més a més, l'estudi de l'epistolari evidencia la disconformitat de les dones amb alguns tractaments indicats pels seus metges i cirurgians, remarcant la capacitat del pacient i/o dels familiars per decidir la millor forma de recuperar la salut. Més encara, la lectura transversal d'aquesta rigorosa anàlisi posa en primer terme un dels aspectes fonamentals d'aquest tipus d'apropament, com és la centralitat de l'entorn domèstic i familiar en el tractament de la malaltia durant l'edat moderna: la llar és el lloc on la persona és atesa, curada quan és possible i on mor quan és inevitable.

Cal considerar que la correspondència femenina com a font històrica té les seues limitacions. La disponibilitat i preservació de les cartes poden ser variables, i la representativitat de les veus femenines pot estar esbiaixada per factors com la posició social o la raça. En qualsevol cas, dones com les autores ací estudiades van desplegar rols familiars i socials significatius, i les seues cartes brinden una valuosa informació sobre llurs vides, relacions, ambicions i aspiracions. Així, aquest enfocament ens ofereix un panorama diferent al que estem acostumats en els estudis sobre la noblesa, facilitant-nos escoltar la veu de les dones malaltes, la seua actuació com a agents de salut domèstica, la seua participació en la confecció i transmissió de receptes casolanes, en l'alimentació i, no menys important, la seua forma de

tenir cura del cos durant l'embaràs i el part. Si combinem la correspondència amb la informació d'altres fonts històriques, com registres mèdics, publicacions i testimonis, és possible obtenir una imatge molt més completa. Precisament aquesta és la tasca que fa Francesc Devesa amb les cartes del segle XVI escrites per unes dones que, dirigides a familiars o persones properes, tracten habitualment aspectes de la vida quotidiana, qüestions íntimes o domèstiques amb la salut sempre present, panorama que podem ataïllar a través d'Hipòlita i d'Estefania, una mare valenciana i una filla catalana que, en la seua condició de nobles, viuen i viatgen per diferents llocs de la Corona d'Aragó i de Castella mantenint una nodrida correspondència entre 1522 i 1545. En la lectura trobareu, clarament estructurats, tots els aspectes esmentats amb una primera part bàsicament quantitativa, seguida de l'exposició detallada de les malalties i el seu tractament, tot amb la corresponent contextualització de les referències a partir de la literatura mèdica de l'època. El mateix ocorre amb l'embaràs i el part que, molt encertadament, es tracten com a fenòmens fisiològics al marge de la patologia. També, tenint presents les idees galèniques al voltant de les *sex res non naturales*, l'autor aborda la prevenció i la curació de la malaltia, incloent-hi no sols els agents sanitaris i la matèria mèdica recomanada, sinó també l'alimentació, tan important per a la teoria humoral. Finalment, s'inclouen les espècies vegetals que apareixen en les cartes, que constitueixen un bloc d'enorme interès.

En conclusió, el present llibre no sols ofereix un apropament a la salut de la primera meitat del segle XVI o a la participació política i pública de la dona a través de la escriptura epistolar, sinó que mostra, des d'una perspectiva diferent, una visió d'un assumpte cabdal per a la vida humana com és tot allò relacionat amb la salut i la malaltia. Des d'un univers discursiu femení i amb el suport de la literatura mèdica i de ficció de l'època, avalada per una amplíssima i variada bibliografia, Francesc Devesa va més enllà de la simple anàlisi quantitativa i descriptiva de les malalties i els remeis, per a oferir-nos un enfocament ben actual en la historiografia mèdica de la monarquia hispànica: la perspectiva del pacient, la llar com a lloc de curació, la importància de la dona com a agent de salut o el mateix concepte cultural de malaltia.

MARÍA LUZ LÓPEZ TERRADA
INGENIO (CSIC-Universitat Politècnica de València)

INTRODUCCIÓ

El dia 20 de març de 1522 Hipòlita Roís de Liori escriu, des de Molins de Rei, a sa tia, la senyora de Tous. Després de comentar unes qüestions familiars, s'excusa per no poder anar a València: «tant per les revoltes de aquexa terra com per ma indisposició, que so stada malalta...». Si aquesta primera carta parla de salut, també ho fan gairebé totes les més de dues-centes restants publicades per Eulàlia de Ahumada. El llibre que les reuneix porta per títol *Epistolaris d'Hipòlita Roís de Liori i d'Estefania de Requesens (segle XVI)*. La recopilació, editada per la Universitat de València el 2003, presenta diverses singularitats que li atorguen un valor excepcional. Es tracta de cartes del segle XVI escrites en català per dones que, dirigides a familiars o persones pròximes, tracten habitualment qüestions íntimes o domèstiques. La salut, un dels aspectes de la vida quotidiana omnipresent en l'epistolari, és el que ens ha mogut a estudiar-lo, ateses les múltiples vessants que ofereixen uns textos a través dels quals podem analitzar el benestar i la malaltia, la prevenció i la curació, els remeis i el metges, els aliments i les medicines. Amb els ulls d'Hipòlita Roís de Liori i d'Estefania de Requesens, de la mare valenciana i la filla catalana, ens proposem aproximar-nos a la salut i la malaltia del segle XVI que, lluny de la visió medicalitzada del professional, té l'esguard del pacient o de la persona pròxima i l'especial dedicació femenina. Som conscients de la importància creixent dels reculls de cartes com a font documental que pot millorar la visió històrica de la medicina i, en aquest cas, pal·liar la invisibilitat de les dones (Petrucci, 2008; Martos i Neira, 2018). El propòsit, però, ens obliga a algunes consideracions prèvies.

LA SALUT, LA MEDICINA I LES DONES A PRINCIPIS DE L'EDAT MODERNA

El marc històric en el qual anem a cabussar-nos té com a focus principal la primera meitat del segle XVI, però cal considerar aquest moment temporal inserit en un període més ample que vindria delimitat per la tardor medieval i el principi de l'Edat Moderna. ¿Quins eren els problemes de salut d'aquell temps i com els afrontava el sistema sanitari?

Al cinc-cents, com en èpoques anteriors, la població suportava una sèrie de malalties endèmiques, que hui sabem infeccioses, com les febres tercianes i quartanes, la pigota o verola i la lepra. També les epidèmies clàssiques de pesta bubònica o glànola feien la seua aparició que, afortunadament, era més esporàdica i menys devastadora que en centúries passades. Durant la primera meitat del segle van aparèixer passes noves, com aquella que cada país atribuïa al veí anomenant-la «mal francès», «mal espanyol» o «mal napolità», segons qui parlava, i que posteriorment es coneixerà com a sífilis. Altres noves pestes, com el pulgó o la suor anglesa es van afegir a la temuda glànola que de tant en tant causava el pànic en la població. Els pobres, com sempre, eren els més vulnerables a les pestilències o emmalaltien i morien de fam, mentre que els rics pagaven els seus excessos alimentaris amb el tribut de la gota.

Quant al sistema sanitari vigent, cal dir que començava a qüestionar-se la versió arabitxada del galenisme que havia presidit l'època medieval. Si el Renaixement va suposar un retorn al classicisme en la literatura i l'art, també el nou moviment impregnà la medicina. Els metges humanistes escorcollen els originals greco-l·latins i els expurquen d'errades que traductors i copistes havien acumulat durant segles. Per una altra banda, algunes disciplines bàsiques són objecte de renovacions profundes. Així, Andreas Vesal i els seus deixebles van baixar de la trona magistral per practicar la dissecció del cos humà i rectificar quan calia les descripcions galèniques. El 1543 s'imprimeix *De humani corporis fabrica*, que Vesal va dedicar a Carles V.¹ El llibre marca el punt de partida de l'anatomia moderna i n'ofereix unes representacions visuals, com les que prèviament havia fet Berengario da Carpi.² Aquestes il·lustracions

1. Andreas Vesal o Vesalius (1514, Brussel·les – 1565, illa de Zacint). Va estudiar a París i posteriorment a Itàlia; va impartir anatomia a Pàdua. La seua obra científica, *De humani corporis fabrica* (1543), coneguda popularment com *la Fabrica*, va revolucionar els coneixements anatòmics per estar basada en la dissecció de cadàvers humans. Estigué al servei de Carles V i de Felip II, residint a Espanya en el període 1559-1564.

2. Berengario da Carpi (1460 – 1530, Ferrara). Va ser l'anatomista prevesalià més rellevant. Graduat a Bolonya el 1489, va obtenir la càtedra de cirurgia el 1502. El 1529 es va convertir en cirurgià de la cort d'Alfons I, duc de Ferrara. La seua obra més important fou *Commentaria super*

tenen un paper fonamental en la nova concepció científica del cos humà que difondran els artistes i constitueixen una base ferma per als avanços quirúrgics. Rafael Mandressi (2003: 7-18) comenta que al segle XVI l'examen directe del cos humà transcendeix l'espai de la medicina impregnant la cultura i conformant una autèntica «civilització de l'anatomia». El cos femení també és examinat i dibuixat, cosa que permet accedir als espais anatòmics «secrets» de la dona (Park, 2010). També en el terreny dels remeis hi ha novetats. Els viatges dels portuguesos a l'orient asiàtic i el descobriment de les noves Índies per Cristòfor Colom van aportar espècies desconegudes que ampliaren la *materia medica* tradicional. Entre altres vegetals, el guaiac, el sassafràs o la sarsaparilla americana van arribar a Europa i les seues propietats van ser objecte d'assajos terapèutics i també de negocis considerables. Persones i productes viatjaven, com també la paraula escrita, permetent una ràpida difusió de les idees a cavall de la impremta.

A banda de la teoria mèdica, hem de considerar també la formació i la pràctica del personal sanitari. A l'Europa occidental, a partir del s. XV, hi hagué una professionalització creixent de la medicina de la qual les dones quedaren excloses, ja que el seu accés a la Universitat estava prohibit.³ Aquesta marginació té els seus precedents en la recrudescència masclista que hom ha relacionat amb el celibat obligatori decretat al segle XII pels concilis de Laterà (1123 i 1139). Els postulats misògins van trobar suport en el pensament aristotèlic, que considerava la dona com un ser inferior, i en la teoria humoral que proveïa l'explicació fisiològica corresponent. Segons aquesta línia de pensament, la natura de la dona seria freda i humida, qualitats que impedirien un desenvolupament intel·lectual profund, al contrari de l'home, que seria de constitució calenta i seca, més favorable a l'adquisició del coneixement (Rivera Garreta, 1996; Bolufer, 2009). Segons Jean Dangler (2001), la literatura hispànica dels segles XV i XVI esdevé contrària a les dones guardadores perquè suposaven un impediment al model creixent de professionalització de la medicina, que quedava exclusivament en mans dels homes.⁴ Hi ha, però, una altra literatura femenina que posa en evidència o denuncia de diverses formes aquesta deriva misògina.⁵

anatomiam Mundini (1521) amb 21 pàgines d'il·lustracions basades en l'observació directa, amb les quals va iniciar una relació entre anatomia i art que perdurà durant segles.

3. A Espanya també són exclosos els jueus i els moriscos (Dangler, 2001: 34-35).

4. L'autora analitza tres obres: l'*Espill* de Jaume Roig, *La Celestina* de Fernando de Rojas i *La lozana andaluza* de Francisco Delicado. Tanmateix, aquestes obres, en especial la de Roig, constitueixen una admirable font per escorcollar la salut en la vida quotidiana d'aquella època.

5. Diversos autors han assenyalat la *Vita Christi* d'Isabel de Villena (ca. 1430-1490) com a contrapunt «feminista» de l'*Espill* de Jaume Roig, com ara Joan Fuster (1968b: 175-210), Rosanna

De fet, contra el pensament androcèntric van nàixer veus d'homes i dones, com la de Christine de Pisan (1365-1430), italiana radicada a França que va reivindicar amb rotunditat la vàlua natural del sexe femení que la pròpia biografia corroborava.⁶ L'autora intervingué de ple en l'anomenada *Querella de les dones*, important polèmica sobre la naturalesa del gènere que venia d'època anterior, però que durant els segles XV i XVI va assolir una intensitat considerable entre les elits intel·lectuals. El debat era d'origen francès, *Querelle des Femmes*, atesa la controvèrsia que al respecte va esdevenir a la cort gala cap a finals del segle XIV i principis del XV, des d'on va irradiar a la resta d'Europa, arribant també als regnes ibèrics (Bolufer, 2009). Encara que la discussió esdevenia en els cercles lletrats, responia a una realitat social manifesta: el poder era bàsicament masculí, sense que les tímides defenses esgrimides pogueren evitar la marginació femenina dels àmbits acadèmics. En la medicina del segle XVI ja no es van poder repetir figures com les d'Hildegarda de Bingen i Trota de Salern que, al segle XII, abans de la consolidació del sistema mèdic universitari, representaven respectivament col·lectius monàstics o comunitats docents, àmbits on es va afavorir la creació del saber mèdic de les dones (Ortiz, 2018: 183-206).⁷

Prohibit el seu accés a l'acadèmia, quin paper els quedava a les dones en matèria de salut? A principis de l'edat moderna, mentre ells (metges, apotecaris i

Cantavella i Lluïsa Parra (1987: 31-35), els curadors de l'obra d'Isabel de Villena (2011 i 2022), o Ferran Garcia-Oliver (2020). Per una altra banda, algunes obres d'autores pròximes a l'àrea hispànica reivindiquen clarament el paper de la dona guaridora o el dret de les dones a la formació lletrada incloent-hi la medicina. És el cas de *Le Malade* (ca. 1535), de Margarida d'Angulema o el *Dialogue de Placide et Sévère* (1578), de Madeleine i Catherine des Roches (Broomhall, 2004: 137-142).

6. Christine de Pisan (1365, Venècia – 1430, Poissy). Filla del metge Tommaso di Benvenuto da Pizzano, va marxar a la cort de Carles V de França. Allí es va formar, estimulada pel seu progenitor i per l'espòs, el notari Étienne du Castel. Va seguir la seua carrera intel·lectual quan va enviuar als 25 anys, mantenint la família amb els guanys de l'obra literària. El seu llibre principal *La ciutat de les dames*, la consagra com una pionera del feminisme. El text conta com, davant la profunda tristesa causada per la misogínia regnant, Christine és visitada per tres dames etèries, Raó, Rectitud i Justícia, que la guien cap a la missió transcendental de construir una ciutat on les dones estiguen protegides del passat, el present i el futur.

7. Hildegarda de Bingen (1098–1179) fou una monja alemanya, pensadora, autora de diverses obres i santa. A la *Physica*, recopila el saber oral de la tradició mèdica benedictina, majoritàriament en mans femenines. L'obra, però, va més enllà de la medicina i constitueix una reflexió sobre la natura i els seus efectes en els humans. Trota o Tròtula de Salern (segle XII) fou una metgessa, vinculada a l'Escola de Medicina de Salern, de biografia controvertida, amb obres atribuïdes erròniament i intents d'ocultació de la seua identitat. Durant els segles medievals i renaixentistes, dos textos «Trotula» van circular per Europa: *De passionibus mulierum curandorum* (Trotula maior) i *De aegritudinum curatione o de ornatu mulierum* (Trotula minor). Estudis recents demostren que un dels textos «Trotula» sí que pertany a la Trota històrica, es tracta de *De curis mulierum*, manual que anava dirigit a les dones metgesses que tenien contacte directe amb el cos femení.

barbers-cirurgians) van incorporant-se a la Universitat, elles queden relegades a l'assistència al part o l'atenció als nadons. Les comares⁸ eren un estament semiprofessional reconegut, però cada cop més supervisat pels metges i controlat per l'autoritat eclesiàstica, que les mirava de reüll, temerosa del seu poder, atés que ajudaven a nàixer els éssers humans i podien batejar els nounats en perill de mort. A més a més, els cirurgians, que atenien els parts complicats, entren finalment en una àrea que durant segles s'havia considerat quasi exclusiva de les llevadores (Minkowski, 1992; Ortiz, 1996; Sheridan, 2001). Fora d'aquesta illa d'autoritat femenina al voltant del part, les dones es van refugiar en la medicina no oficial, fonamentalment empírica, en la qual també hi havia homes. Diversos agents sanitaris –que als regnes hispànics podien ser cristians, conversos o moriscos– feien la seua tasca quotidiana atenent a una població que majoritàriament no podia permetre's el luxe de pagar uns professionals cars com els metges i els apotecaris. Les dones participaven activament en el terreny d'aquestes medicines alternatives on les pràctiques sanadores eren apreses de persona a persona, on el coneixement de les herbes jugava un paper important, així com altres formes de guarir, sovint acompanyades o alternades amb rituals religiosos o màgics (García Ballester, 1984; García i Torreblanca, 1990; López Terrada, 2002). Els metges solien respectar aquests àmbits, llevat de quan sentien envaït un camp o una clientela que consideraven seus. Aquest va ser el cas de Jacoba Félicié que ja en el primer terç del segle XIV va ser jutjada, junt amb altres cinc persones, per practicar il·legalment la medicina a París. Dels sis condemnats en aquell judici, quatre eren dones (Cabrè i Salmón, 2001). Aquesta aparent majoria femenina és tanmateix contestada per Susan Broomhall (2004: 44-70) qui, en estudiar les persones processades en París per pràctica il·legal de la medicina entre 1270 i 1551, troba 69 casos, dels quals sols tretze (19 %) eren dones, deu de les quals ho van ser abans del 1400. Un decreixement de les dones guaridores presents en els papers judicials és també observat per Jean Dangler (2001: 19-50) a les terres hispàniques en un estudi que trau a la llum diversos casos de judicis a València i Catalunya.⁹ Malgrat les dificultats i persecucions, els malalts europeus dels segles XVI i XVII continuaven

8. *Comare*, *llevadora* o *madrina* designen en català la mateixa dona, experta en l'assistència al part. La primera denominació s'utilitza preferentment al País Valencià i a les Illes Balears, mentre que la segona sol ser més pròpia de Catalunya. El mot *madrina* apareix en escrits històrics, com en els del segle XVI.

9. A València, en el segle XIV, van ser portades al jutjat per pràctica il·legal de la medicina: na Benverguda, na Blanca, na Bonfilia i Jamila. El 1399, a Carinyea li van imposar una forta multa. A Catalunya, n'Orgina i Ramona Guitarda foren portades al tribunal eclesiàstic i castigades per curar el mal d'ull amb conjurs.

sol·licitant els serveis de les guaridores i aquestes intentaven persistir en la seua dedicació. Al Madrid del cinc-cents, Isabel de Peromato va demanar a l'autoritat poder fer ús d'un oli per curar ferides que ella i el seu marit havien confeccionat (Dangler, 2001: 49). Contra el menyspreu general dels professionals acadèmics, alguns metges reconeixien la vàlua de les dones guaridores. Així, Corneli Agrippa¹⁰ les salva de la seua crítica demolidora a la medicina oficial: «La vella camperola, havent examinat i conegut en les terres i en els camps cada una de les plantes així com els seus colors, figures, sabors, olors i varietats, ofereix gratis a cada malalt remeis molt encertats», a més a més, «els metges importants», segueix l'humanista alemany, «confessen que han après d'aquestes dones molts remeis excel·lents i dignes de ser recollits en els seus llibres».¹¹ Un altre humanista castellà, Andrés Laguna,¹² corrobora les paraules d'Agrippa en reconèixer que ell mateix havia restaurat la seua salut seguint la recomanació terapèutica d'una velleta.¹³

Hi havia, però, un àmbit on les dones eren hegemòniques en l'acció sanitària: la medicina domèstica. Es tracta d'una vessant que ha despertat l'interés de la investigació històrica, malgrat les dificultats inherents a un saber que es transmetia bàsicament de forma oral. El problema de l'obtenció de dades ha anat pal·liant-se a mesura que les recerques han tingut en compte els documents notariaus, els processos judicials, la correspondència privada i, fins i tot, les expressions culturals com la literatura o les representacions artístiques plàstiques, entre altres fonts informatives (Dangler, 2001; Broomhall, 2004; Blumenthal, 2014; Nolte, 2020). Respecte a les cartes, cal advertir que és precisament al segle XVI quan es produeix una autèntica

10. Enric Corneli Agrippa de Nettesheim (1486, Colònia – 1535, Grenoble). Metge humanista, filòsof i ocultista. Va estudiar a Colònia i a París i recorregué Europa al servei de diverses corts. Exercí de professor i de metge, i publicà algunes obres controvertides entre les quals destaquen *De incertitudine et vanitate cientiarum* (1530) i *De oculta philosophia* (1531). Seguidor de Llull, va escriure *Commentaria in artem brevem Raymundi Lulli*, així com un al·legat a favor de les dones, *De nobilitate et praecellentia foemini sexus* (1529).

11. Les citacions pertanyen a *De incertitudine...* (1530) i són traducció nostra de la versió castellana d'Agrippa feta per Manuel Mañas (2013: 271-281). Vg. Jean Dangler (2001: 19-50).

12. Andrés Laguna (ca. 1510, Segovia – 1559, Guadalajara). Metge de família conversa, havia estudiat a Salamanca i París. Coneixedor de llengües clàssiques, va viatjar per Europa i va publicar més de trenta obres, la majoria mèdiques. Va exercir a la ciutat de Metz i el 1543, a Colònia, pronuncià un famós discurs pacifista sobre Europa. Al llibre *Anatomica methodus* (1535), defensava la pràctica de la dissecció pels metges, però la seua obra més influent fou *Pedacio Dioscorides Anazarbeo acerca de la materia medicinal y de los venenos mortiferos* (Anvers, 1555), on comenta el text del clàssic grec.

13. El metge segovià confessa que el 1543, quan es trobava a Metz, va poder curar-se gràcies a una velleta «con lindo talle de bruja» que li va preparar un coixí amb jusquiam (*Hyoscyamus albus*), les emanacions del qual li van permetre dormir després de quinze dies d'insomni (Laguna, 1566: 416-418).

eclosió de la correspondència amb participació de les dones, que tracten sovint els temes de la salut pròpia i del voltant.¹⁴ Sharon Strocchia (2014) remarca el consens produït en la consideració de la llar com l'escenari on esdevenen les primeres atencions sanitàries durant la tardor medieval i principis de l'edat moderna. Tant en cases humils com poderoses, hi actuaven mares, filles, germanes, cunyades i veïnes; en les famílies benestants també ho feien servidores, criades o esclaves i, en alguns casos, beguines o beates. Totes aquestes dones eren les principals i primeres agents d'atenció a la malaltia i també de promoció de la salut en l'àrea domèstica, on els homes tenien una participació habitualment minoritària (Nolte, 2020; Ritchey i Strocchia, 2020). La causa d'aquest protagonisme femení cal buscar-la en una educació lligada al gènere, atés que, com assenyalen Montserrat Cabré i Teresa Ortiz (2001: 9-24): «el tret més característic que travessa la història de la pràctica sanitària de les dones és la fidelitat al seu desig de curar i cuidar els seus congèneres».

Per regla general, les mares transmetien a les filles el saber sanitari així com el de la cura i ornat del cos o la competència culinària i dietètica, tot un conjunt inseparable que contribuïa al manteniment i la restauració de la salut. En les cases de les elits lletrades aquests coneixements podien ser objecte de formularis o receptaris domèstics que tenien un caràcter obert per anar incorporant noves entrades i eren transmesos de generació en generació.¹⁵ Hi havia una complicitat femenina en la comunicació dels «secrets domèstics» que reforçava els llaços familiars o d'amistat, com podem comprovar en el cas d'Estefania de Requesens i sa mare.¹⁶ Cal no oblidar la influència de la medicina oficial en la pràctica domèstica, atesa la presència de metges o apotecaris en les famílies de la noblesa o de la burgesia acomodada, la qual cosa explica l'assumpció de determinats principis galènics o l'aplicació de les «sis coses no naturals» que els regiments de sanitat havien anat divulgant. Especial influència van tenir les versions en vernacle d'aquests textos i les dels llibres de «secrets» o d'herbes medicinals que apareixen a principis de l'edat moderna, principalment durant el segle XVI. Uns i altres, difosos per la impremta, són utilitzats

14. Armando Petrucci (2008: 87-88) atribueix aquesta explosió epistolar a l'augment de l'alfabetització, l'adopció de les llengües vulgars i la mobilitat de la població.

15. Segons Elaine Leong (2018), els receptaris es troben a tot Europa, però hi ha una eclosió marcada a l'Anglaterra del segle XVII amb diversos exemples del XVI i els precedents de la tradició manuscrita medieval. Sheila Barker i Sharon Strocchia (2020) estudien el cas de Caterina Sforza (1463-1509), comtessa d'Imola i Forlì, que va compilar un dels llibres de receptes més significatius i coneguts del Renaixement –amb 450 formulacions, la majoria medicinals– escrit per dones.

16. Montserrat Cabré (2008) esmenta el cas d'aquestes dues dames que exemplifiquen la funció del «secretisme» com a reforç de les relacions socials entre dones i la consolidació d'influències.

sovint com a formularis d'ús quotidià per la medicina domèstica, sempre al si de les famílies lletrades, és clar (Leong, 2018; Gruman, 2020; Ritchey i Strocchia, 2020: 15-38). Aquests llibres i els receptaris personals reforçaven la base teòrica que permetia la confecció de remeis casolans que anaven des de preparacions senzilles fins a tècniques sofisticades com la destil·lació en alambins d'aigües medicinals (Díaz-Plaja, 1993; García Ballester, 2002; Criado, 2011; Laroche, 2016; Leong, 2018; Barker i Strocchia, 2020).

Finalment, hem de considerar l'espai domèstic com el lloc on comencen a prevenir-se o tractar-se les malalties, la qual cosa ens permet veure la història de la medicina des de baix i conèixer l'opinió dels pacients respecte a la salut o a la malaltia, i també sobre l'actuació dels agents o professionals sanitaris que hi compareixen i dels remeis aplicats. Els elogis podien posar-se de manifest, però també les crítiques quan les errades diagnòstiques o terapèutiques eren cridaneres.¹⁷

LES PROTAGONISTES DE L'EPISTOLARI

Hipòlita Roís de Liori, la mare, pertanyia a aquest llinatge valencià, originari d'Aragó, que havia situat diversos personatges en càrrecs rellevants. Un dels darrers fou Sanç I Roïç de Liori i Fernández de Heredia († 1420), almirall de Sicília i comte de Gagliano, que va ser succeït pel seu fill Sanç II Roïç de Liori i de Centelles († 1458), baró de Riba-roja i senyor de Betxí, i el seu net Joan Roís de Liori i de Mur († 1489). Aquest es casà amb Beatriu de Montcada i de Vilaragut († 1514), viuda de Bernat de Requesens i de Santacoloma († 1469). El matrimoni tingué dues filles, Isabel († ca. 1514) i Hipòlita (1479-1546), que va nèixer a València o a Riba-roja, en el castell en què degué passar la seua infantesa. Però els seus primers anys se sap ben poc; físicament, devia ser grassoneta, de cara redona i cabells daurats.¹⁸ Per davant d'ella, a més de la seua germana Isabel, hi havia una germanastra, Joana Mateua de Requesens, fruit del primer matrimoni de sa mare. Son pare, abans de

17. Susan Broomhall (2004: 60) remarca la interacció d'algunes dones i dels seus familiars, usualment de l'elit, que com a pacients observen els metges i la seua tasca. Teresa Ortiz (2018: 179-180) valora especialment els estudis que incorporen l'experiència dels pacients amb el seu cos, la seua idea de malaltia, els vincles amb el personal sanitari i les formes de negociació, acceptació i rebuig de les seues propostes. Un bon exemple seria el treball de Carolin Schmitz (2018).

18. Segons Eulàlia de Ahumada (2003: n. 18), aquests trets es dedueixen de les comparances amb un dels nets explicades per la filla, Estefania de Requesens, i per altres informacions procedents del gendre, Juan de Zúñiga.

les noces amb Beatriu de Montcada li va vendre a aquesta la baronia de Riba-roja, que seria heretada per Joana Mateua i, després, per la filla d'aquesta, Beatriu, qui va professar de monja al convent de Santa Caterina, a València. Aquesta circumstància ocasionà la reclamació d'Hipòlita dels drets sobre la baronia, cosa que va motivar un plet llarg i costós. Joan Roís de Liori va estar al servei de Ferran d'Aragó a qui va acompanyar en la guerra de Granada, i després va participar en missions diplomàtiques a Itàlia quan els nobles i el papa es van enfrontar amb Ferran de Nàpols.¹⁹ Aquesta trajectòria fa pensar en una influència italiana en la formació del pare, del qual se sap que posseïa una biblioteca de més de vint-i-cinc volums de distintes temàtiques i llengües.²⁰ Hipòlita Roís de Liori es quedà òrfena de pare als 10 anys, però degué rebre la influència de sa mare, atés que Beatriu de Montcada va viure encara bastant temps i es degué preocupar per donar-li una educació pròpia del món aristocràtic al qual pertanyia. L'herència del pare va ser per a la germana Isabel, però l'àvia paterna, Beatriu de Mur i Maça de Lliçana († 1499), la declarà hereva universal dels seus béns compensant la mancança paterna.²¹

El 3 d'abril de 1501, Hipòlita es casà amb Lluís de Requesens i Joan de Soler (1435-1509), vidu d'Elfa de Cardona-Anglesola i de Centelles.²² Era un matrimoni de conveniència, com tots els de la noblesa, amb la núvia de vin-i-un anys i el nòvio que passava dels seixanta. La dama valenciana entrava com a consort en una de les famílies més importants del Principat. Els Requesens, emparentats amb els Valois de França i amb els comtes de Barcelona, eren una nissaga que es va enlairar als màxims graons socials durant els segles XV, XVI i XVII, amb membres que van

19. El 1455 Sanç (II) Roís de Liori, pare de Joan, va decidir bescanviar amb el rei Alfons V el vescomtat de Gagliano (Sicília), per la vila de Gorga i les valls de Seta i Travadell (regne de València). El 1485 els barons napolitans, amb el suport del papa Inocenci VIII, es van rebel·lar contra Ferran de Nàpols i el seu fill Alfons, duc de Calàbria. El conflicte es va resoldre per la via diplomàtica amb la intervenció de Joan Roís de Liori enviat pel rei Ferran d'Aragó (Mesado, 2015: 364-368 i 411-418).

20. La biblioteca de Joan Roís de Liori tenia obres en llatí, toscà i català. Hi havia llibres d'autors clàssics (Ovidi, Plini, Tuli, Terenci, Salusti), cinc obres de Dant, la primera i tercera part de la Bíblia i algun text d'interès medicinal, com el *Llibre de les virtuts de les herbes*, probablement una traducció catalana del segle XV de l'obra llatina *De virtutibus herbarum*, més coneguda com a *Macer floridus* o «Màser» (Odó de Meung) (Mesado, 2015: 364-368).

21. La disposició testamentària fa suposar que l'àvia paterna, que va veure créixer a la neta fins als vint anys, hi degué tenir una bona relació i segurament va influir en la formació d'aquesta (Mesado, 2015: 524-531).

22. D'aquest primer matrimoni hi havia un fill, Galceran de Requesens i de Cardona († 1507) que es va casar amb la citada germanastra d'Hipòlita, Joana Mateua de Requesens. Hi ha, per tant, una endogàmia manifesta dels Requesens, atés que el primer matrimoni de la mare d'Hipòlita era amb un Requesens i la germanastra d'ella es casa amb el seu fillastre, que esdevé també cunyat (Eulàlia de Ahumada, 2003: Introducció; Mesado, 2015: 524-531).

exercir el càrrec de governador general de Catalunya. Vinculats amb els Trastàmara, a principis del segle XVI havien acumulat un important patrimoni. Galceran de Requesens i de Santacoloma (? – València, 1465), governador general de Catalunya, va rebre d'Alfons el Magnànim la baronia de Molins de Rei i la parròquia de Santa Creu d'Olorda el 1430 i, en morir, deixà en herència Altafulla, Torredembarra, la casa Clairà i el Palau Menor, residència habitual de la família, que li havia deixat Joan II, a més d'una important fortuna aconseguida amb negocis i pirateria.²³ El seu primogènit, Lluís de Requesens i Soler (? – 1509), conseller del príncep de Girona i també governador general de Catalunya, comprà a Joan II la baronia de Martorell i les parròquies de Sant Esteve de Sesrovires, Abrera, Sant Andreu de la Barca, Castellbisbal i el castell de Sant Genís de Rocafort, i, per la seua fidelitat al monarca, li fou concedida la baronia de Castellvell de Rosanes, prop de Martorell. El seu germà Galceran Bernat li deixà en herència el 1505 el comtat de Palamós.

Del matrimoni d'Hipòlita i Lluís naixen dos fills, Gaspar, que mor infant, i Estefania, que ve al món al voltant de 1504 i es convertirà en hereva per la mort del seu germanastre, Galceran de Requesens i de Cardona, sense descendència.²⁴ La parella només conviu vuit anys i amb la mort d'ell, la viuda (de 30 anys) esdevé usufructuària i administradora de tots el béns dels Requesens que la filla hereta. Indubtablement, Hipòlita Roís de Liori és una dona culta, escriu perfectament en català de València, també en castellà quan cal, té contacte amb personalitats de rellevància literària, com el cronista Pere Antoni Beuter, i és amiga d'una dona que sosté una cort renaixentista singular, Mencía de Mendoza. Fins i tot, «la trista comtessa de Palamós», com signa les seues cartes, rep la dedicatòria d'una obra escrita: *Senyències catòliques del diví poeta Dant* (1545) de Jaume Ferrer de Blanes.²⁵ El llibre és una recopilació d'escrits reunits pel seu nebot i hereu, Rafel Ferrer i Coll, qui imprimeix i dedica a «la molt il·lustre y devotíssima senyora», com a mostra d'agraïment

23. Josep Fernández Trabal (2005: 153-155) comenta els diferents períodes de reialenc i de senyoriu diversos als que va quedar adscrita la població de Molins de Rei en els segles XIV i XV, així com la donació als Requesens i els conflictes bèl·lics que van involucrar aquesta nissaga que va eixir guanyadora per la seua adscripció als Trastàmara durant la guerra civil catalana. El Palau Menor, edifici dels templers primer, va ser després ocupat pels cavallers de Sant Joan de l'Hospital que el van vendre al bisbe de Vic, Berenguer de Saguàrdia. Comprat pels reis d'Aragó, fou donat per aquests als Requesens. Va rebre altres noms com Palau del Governador, de la Comtessa i del Comanador. En l'actualitat només en resta la capella (Costa, 2007; Molas, 2009-2010; Marías, 2017).

24. Vegeu la Introducció d'Eulàlia de Ahumada (2003), i Casals i Jurado (2022).

25. Verònica Zaragoza Gómez (2017), inclou vint-i-cinc obres dedicades a dones que van del segle XIV al XVI, entre les quals figura Hipòlita Roís de Liori.

de l'editor i de l'autor, cosa que indica un possible mecenatge²⁶ que és evident en les arts plàstiques.²⁷

Hipòlita transmet a la seua filla una educació cortesana i domèstica, li ensenya les tasques de la llar, la cura del cos i de la salut i altres activitats més sofisticades i «empresarials», com la cria dels cucs de seda amb finalitats tèxtils. El 1526 Estefania de Requesens es casà amb Juan de Zúñiga Avellaneda y Velasco, fill de Pedro de Zúñiga, segon comte de Miranda del Castañar, i de Catalina de Mendoza, de la casa dels conestables de Castella. La parella es va conèixer el 1519 amb l'estada de Carles V a Barcelona, d'on va passar a Molins de Rei acompanyat de Zúñiga que era el seu fidel camarlenc. Estefania era hereva única de tota la fortuna dels Requesens, mentre que ell era un noble fadrístern sense patrimoni. El compromís, marcat pel pare d'ella, de casar-se amb un Requesens per mantenir la nissaga es va salvar amb una clàusula per la qual l'hereu dels Zúñiga-Requesens havia de prendre «lo nom i armes de Requesens sens ninguna altra mixtura», cosa que així es va fer amb el primer fill que va sobreviure: Lluís de Requesens i Zúñiga. L'espòs es comprometia a residir a Catalunya i a no traure Estefania del Principat sense consentiment d'Hipòlita (Guisado, 1988; Ahumada, 2003). Tanmateix, el matrimoni, amb el vist i plau de la mare d'Estefania, es traslladà a la cort ateses les noves missions encarregades per Carles V a Juan de Zúñiga, que es converteix en el tutor del príncep Felip. Allí, Estefania coneix l'ambient internacional que rodejava l'emperadriu Isabel i esdevé una de les dames de la seua confiança.

Eulàlia de Ahumada explica el curs vital de mare i filla, així com les relacions d'aquestes amb altres personatges secundaris, establint tres etapes temporals.²⁸ En la primera (1509-1533), Hipòlita i Estefania es mouen entre Barcelona, Martorell

26. El nebot de Jaume Ferrer diu: «Continuant, vostra senyoria, las molt grans favors y mercès que, per son real ànimo, sempre acostume de fer a sos servidors, entre los quals ho ere, y no en grau inferior, lo mateix auctor, del molt il·lustre senyor don Joan de Gallano [Joan Roís de Liori], pare de vostra il·lustre senyoria, ambaxador que fou del Cathòlic Rey, com en la mateixa obra fa de sa senyoria expressa menció». Rafael segueix lloant Hipòlita i son pare, a qui qualifica de «grandíssim dantista». Vegeu el text de les *Sentències*, en línia: <http://www3.udg.edu/publicacions/vell/electroniques/Sentencies_catoliques_dant/docs/text.pdf> (consulta: 02/03/2022).

27. Maria Eugènia Ripoll (2022) comenta l'encàrrec d'un retaule per a l'església de Molins de Rei fet per Hipòlita el 1526, cosa que s'adiu amb el mecenatge d'art practicat pels Requesens. Antoni Gelonch (2021) no dubta d'enquadrar a la dama valenciana entre les dones mecenes de l'alta noblesa, l'epistolari de les quals permet visualitzar el món femení del Renaixement.

28. Basada en la informació epistolar, Laia de Ahumada (2022) contribueix a la visibilitat d'aquestes dones singulars amb una ficció biogràfica de quatre d'elles: Hipòlita Roís de Liori, Estefania de Requesens, Beatriz Margarit de Requesens (neboda d'Hipòlita) i Jerònima de Gralla i Hostalric (esposa de Lluís de Requesens i Zúñiga).

i Molins de Rei amb algun viatge curt de la primera a València. Després del casament, el matrimoni Zúñiga-Requesens resideix a Barcelona i el marit viatja per Europa acompanyant a Carles V. El 1527 naix la primera filla, Hipòlita, que mor aviat, i el 1528 el segon fill, Lluís. Durant aquests anys, la comtessa de Palamós escriu sovint a Miquel Noia, procurador dels seus béns a València.²⁹ El 1533, la parella va a les corts de Montsó i deixa Lluïset amb l'àvia, però aquesta ha de viatjar a València per resoldre el conflicte de Beatriu Margarit de Requesens, la seua neboda que estava al convent. Les coses es compliquen i es quedarà quatre anys allí. En la segona etapa (1533-1538), Hipòlita resideix a València dedicada en cos i ànima al plet de Riba-roja que va fer actuar la cúria romana i l'emperador.³⁰ El 31 de juliol de 1534, pren possessió de la baronia de Riba-roja i l'administra en nom de la seua filla. La família Zúñiga-Requesens és a la cort des del 19 de novembre del mateix any, la qual cosa motiva una intensa correspondència entre mare i filla. Tant l'una com l'altra li escriuen a Bernat Capeller, administrador dels béns dels Requesens a Barcelona i les baronies.³¹ En el darrer període (1538-1546), assistim al retorn d'Hipòlita a Barcelona on es dedica a preparar l'activitat tèxtil que ella anomena «exercici dels draps». La comtessa menciona un personatge que viu al Palau Menor sota la seua protecció, es tracta de Jeroni de Requesens († 1548), fill il·legítim de Berenguer Joan de Requesens, cunyat seu.³² Entre 1540 i 1544 viatja a Madrid dues vegades per estar amb la filla i la seua família. Estefania segueix amb l'activitat cortesana, tenint cura del marit gotós i de les criatures que van naixent. En total va tenir onze fills dels quals sols en sobreviuran quatre, Lluís, Juan, Hipòlita i Diego. Ella i sa mare comparteixen les incidències dels embarassos i de les criatures. El 27 de juny de 1545 mor Juan de Zúñiga, als 58 anys. Felipe i Catalina, fills del matrimoni, són soterrats amb son pare a la capella del Palau Menor. Pel mateix any, Hipòlita

29. Miquel Noia era un notari que vivia al carrer de Valeriola. Hipòlita es dirigeix a ell com a «virtuós i singular amic», expressió que denota una relació afectiva que venia dels temps del pare de Noia de qui la dama diu: «Era tan bon home, que jo desige vós siau semblant a ell pel bé que a ell volia y us vull a vós» (Ahumada, 2003: Introducció i Glossari).

30. Crida l'atenció l'actitud agressiva d'Hipòlita davant d'aquest conflicte, que contrasta amb la més prudent de Zúñiga. Vegeu Ahumada (2003: Introducció) i Francesc J. Hernández (2017).

31. Bernat Capeller era canonge de la Seu de Barcelona i abat comanador de Santa Maria de Serrateix, al Berguedà. Capeller, al qual es dirigeix com a «venerable y criat», és home de confiança d'Hipòlita, però amb ell no hi ha el grau d'amistat que té amb Miquel Noia (Ahumada, 2003: Introducció i Glossari).

32. Jeroni de Requesens va ser bisbe d'Elna (1537-1542) i després de Tortosa (1542-1548) nomenaments aconseguits per Joan de Zúñiga a instàncies de la sogra (Ahumada, 2003: Introducció i Glossari).

Roís de Liori fa testament i demana ser soterrada a Madrid al cor de les monges franciscanes de l'església de La Concepción (hui desapareguda), cosa que esdevé el 1546 quan mor, als 67 anys. El fill major d'Estefania, Lluís de Requesens i Zúñiga es converteix en un fidel servidor de la corona. Des de Brussel·les li escriu a sa mare pregant-li que mire per la seua salut. Ella torna a Catalunya, on mor el 1549. Al seu testament, nomena hereu el fill major, Lluís, a qui deixa totes les possessions, manant que tinga cura de la germana Hipòlita, que es quedarà sota la custòdia de la duquessa de Calàbria fins que es case.³³

A banda de Barcelona, València i la cort (Madrid, Valladolid, Toledo), Hipòlita i Estefania tenen una vinculació especial amb dues poblacions menors, Molins de Rei i Riba-roja de Túria. Aquestes localitats presenten una història molt distinta atés que la primera té una data de naixement molt precisa que se situa al 1190, quan Alfons I de Catalunya i II d'Aragó concedeix a un ferrer de nom Bernat el domini útil (emfiteusi) de dotze molins que va manar construir a la vora del rec procedent del Llobregat,³⁴ mentre que Riba-roja té un origen molt més antic, amb un passat visigòtic rellevant que ha deixat vestigis com les ruïnes de València la Vella i del Pla de Nadal.³⁵ Tanmateix, tant una població com l'altra tenen bastants paral·lelismes com el fet d'estar prop de grans ciutats de la Corona d'Aragó (Barcelona i València) o la seua vinculació a les cases senyoriales dels Requesens (Molins de Rei) i dels Roís de Liori (Riba-roja), ostentant sengles residències de les respectives famílies (palau dels Requesens i castell de Riba-roja), llocs des d'on van eixir un bon grapat de les cartes de l'epistolari.

33. Hipòlita de Zúñiga i Requesens es casà amb Pere de Centelles, darrer comte d'Oliva (Lorite Martínez, 2017).

34. El rei pretenia derivar aigua del Llobregat per abastir Barcelona, però el projecte va fracassar per la complexitat orogràfica. Els molins van ser un pol d'atracció i van donar nom a la població que va anar formant-se al seu voltant (Bergadà, 1990; Fernández Trabal, 2005; Casals, 2022).

35. Sobre aquests vestigis, vegeu Miquel Rosselló (1996): «El yacimiento de València la Vella (Riba-roja de Túria, València). Algunas consideraciones para su atribución cronológica y cultural», *Quad. Preh. Arg. Cast.* 17, pp. 435-454; Esperanza Huguet (2019): «València la Vella. Un yacimiento aún por descubrir», dins Esperança Huguet i Albert Ribera (eds): *En tiempos de los visigodos en el territorio de València*, Museu de prehistòria de València, pp. 97-104; Albert Ribera Lacomba (2019): «Pla de Nadal (Riba-roja de Túria), el Palacio de Tebdemir», dins Esperança Huguet, Albert Ribera i Josep Maria Macías: *En tiempos de los visigodos en el territorio de València*, Museu de Prehistòria de València, pp. 213-219. Un breu resum de la història de Riba-roja és el text de José Vicente Calatayud «El cronista virtual», en línia: <http://www.ribarroja.es/mi_ciudad/historia> (consulta: 27/04/2023).

METODOLOGIA DE LA RECERCA I ESTRUCTURA DEL TEXT

El 2003, Eulàlia de Ahumada publicà un conjunt de cartes sota el títol *Epistolari d'Hipòlita Roís de Liori i Estefania de Requesens* (València, Universitat de València). Aquesta col·lecció de 226 documents, que anomenem per abreviar Epistolari Roís de Liori-Requesens (EPRR), és la que ens ha servit de base per a aquest estudi sobre la salut. Òbviament, hem consultat reculls previs, el més antic dels quals és el del jesuïta José M. March (1941-1942) que edità noranta cartes d'Estefania de Requesens, a més dels de Max Cahner (1977), amb quinze cartes, i el de Maite Guisado (1988) que conté les 102 cartes de la mateixa autora guardades a l'Arxiu del Palau.³⁶ Cap d'aquestes recopilacions conté cartes d'Hipòlita Roís de Liori, que sí que recull l'edició d'Eulàlia de Ahumada.

La informació relacionada amb la salut de l'EPRR ha estat recollida mitjançant un qüestionari precodificat que hem introduït en un full de càlcul per a la seua anàlisi posterior. Hem considerat la salut en el seu concepte més ampli, cosa que inclou la cura i manteniment del cos, les malalties tradicionals i la violència o les guerres com a factors causants de malaltia i de mort. Així mateix, d'acord amb el galenisme vigent al segle XVI, hem estudiat els aliments o els productes d'higiene i bellesa dintre dels apartats terapèutics o preventius.

Quant a la distribució del text, hi ha un primer capítol dedicat a l'anàlisi quantitativa de les troballes, incloent-hi una visió panoràmica de la terminologia emprada en matèria de salut i malaltia. La resta d'apartats s'estructura en un bloc descriptiu de malalties (capítols 2 a 6) i les seues causes, que inclou els embarassos i parts (capítol 4), conscients que en sentit estricte són més fenòmens fisiològics que patològics. Un segon bloc (capítols 7 a 13) aborda els aspectes preventius i curatius, incloent-hi aliments, remeis o personal sanitari, a més d'un capítol (9) dedicat a espècies vegetals ornamentals o fructícoles que apareixen sense una relació explícita amb l'alimentació o la salut.

Encara que la base documental de l'estudi són les cartes de l'EPRR (Ahumada, 2003), hem utilitzat també les de Juan de Zúñiga (JZ) que publicà José M. March (1941-1942). Malgrat no trobar-se incloses en l'estudi quantitatiu, aquestes epístoles tenen un considerable valor per complementar o corroborar en

36. Llevat d'algunes notes a peu de pàgina en aquestes recopilacions epistolars, sols hem vist referències puntuals a la salut o l'alimentació continguda en les cartes d'Hipòlita i Estefania en una publicació recent coordinada per Àngel Casals (2022). Vegeu Victor Jurado (2022), Àngel Casals i Maria Eugènia Ripoll (2022).

diverses ocasions la informació continguda en les d'Hipòlita Roís de Liori (HRL) o d'Estefania de Requesens (ER).

En els comentaris sobre els textos de l'epistolari relacionats amb la salut, hem incorporat referències a la literatura, atesa la seua importància com a reflex de la societat de cada època. Lògicament, hem donat prioritat a les obres del segle XVI i a les escrites en català, sense obviar, és clar, altres llengües properes i autories de temps anteriors, posteriors i, en ocasions, fins i tot recents, per la universalitat i persistència d'alguna de les temàtiques tractades.

AGRAÏMENTS

L'estudi del tractament de la salut a l'epistolari d'Hipòlita Roís de Liori i Estefania de Requesens va començar per la primavera de 2019. Des d'aquell moment, són diverses les persones i les entitats que m'han ajudat per a que la recerca adquirira forma de llibre.

En primer lloc, he d'agrair al personal de les biblioteques d'Oliva (Tamarit i l'Envic), encapçalat per María José Canet, pel seu tracte sempre amable i diligent en el préstec i petició de llibres. També l'Arxiu Històric de Gandia i el seu antic arxiver Jesús Alonso han estat per a mi un gran suport en l'escorcoll documental.

Diversos amics i amigues han tingut la generositat i la paciència de fer revisions crítiques amb valuosos suggeriments: José Luís Fresquet, historiador de la ciència i coneixedor de la medicina renaixentista; Santiago La Parra, historiador i especialista en els Borja; Joan Iborra, doctor en Filologia Catalana; Lluïsa Parra, filòloga, i Vicent Carmona, metge ginecòleg.

Gràcies a l'amic, sempre disponible, Josep Gisbert, arqueòleg, pels seus consells i préstecs bibliogràfics. També a Miguel Montes, professor de Filosofia, per les seues converses sobre el guaiac.

He de fer menció obligada als meus contactes de Riba-roja de Túria i Molins de Rei pel seu ajut incondicional. De la primera població, al seu cronista, José Vicente Calatayud, al qual dec importants orientacions sobre la família Roís de Liori i la seua vinculació a la baronia. De la segona, a Josep Monfort, president de l'Associació Amics del Museu, i a la directora d'aquesta institució, Maria Eugènia Ripoll; tots dos em van acollir en la meua visita a Molins de Rei amb calidesa impagable i em van facilitar publicacions referents a la història de la població i a la família Requesens. Hi ha encara una tercera localitat, Martorell: Antoni Vea i Alfred Mauri, del Centre d'Estudis Martorellencs, m'han informat amablement sobre aquesta ciutat i el patrimoni històric relacionat amb els Requesens.

La meua sincera i profunda gratitud a les dues dones que obrin el llibre. A la doctora en Filologia Catalana Eulàlia de Ahumada, autora de la recopilació epistolar base de l'estudi; ella no sols ha fet la presentació, sinó que m'ha subministrat algunes transcripcions seues relacionades amb la salut que completen cartes de Juan de Zúñiga, de valor impagable per ser inèdites. A la historiadora i estudiosa de la medicina del Renaixement, María Luz López Terrada, qui, des del primer moment, em va obsequiar amb la seua amabilitat, acceptant fer-se càrrec del pròleg i, a més a més, contribuint amb els seus consells a una millora del text.

Finalment, als membres de la meua família, que no sols han tingut la paciència de suportar la darrera de les meues dèries, sinó que fins i tot han contribuït activament en algun aspecte del treball.

Durant la primera meitat del segle XVI, dues dones del l'aristocràcia, Hipòlita Roís de Liori i Estefania de Requesens, mantenen una activa correspondència i parlen sovint, mare i filla, de la salut, la dels seus i la del seu entorn.

Francesc Devesa ha estudiat les cartes i analitza els símptomes i les malalties a què fan referència, l'embaràs i els parts, els remeis i l'alimentació, la violència, l'esclavitud o els rituals religiosos, sense oblidar el personal sanitari de l'època: metges, comares o llevadores, apotecaris i barbers. L'autor ens fa partícips de la intimitat de les protagonistes, pacients i guaridores alhora, dels seus sentiments, de les seues alegries i preocupacions i, en definitiva, de la seua saviesa, de transmissió principalment femenina, on conflueixen el galenisme oficial i la medicina popular en el context social i cultural renaixentista.

